

Cilt 4, Sayı 1, Yıl 2020 / Volume 4, Issue 1, Year 2020
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/batmanakademi>

TEDEBBÜR'ÜN MAHİYETİ, BİREY VE TOPLUM ISLAHI AÇISINDAN ÖNEMİ
The Nature of Tadabbur and Its Importance in Terms of Individual and Social Reform

Mekki SOLMAZ

Diyaret İşleri Başkanlığı, Adana İl Müftü Yardımcısı
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri ABD Doktora Öğrencisi
Orcid: 0000-0003-3245-3701
E mail: meekisolz70@gmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi: 12 Aralık 2019
Kabul Tarihi: 27 April 2020
Yayın Tarihi: 30 Haziran 2020
Yayın Sezonu: Ocak-Haziran
Cilt: 4 Sayı: 1
Atıf: Solmaz, Mekki. "Tedebbür'ün Mahiyeti, Birey ve Toplum Islahı Açısından Önemi". *Batman Akademi Dergisi* 4 / 1 (2020): 85-105

Article Types: Research Article
Received: 12 December 2020
Accepted: 27 April 2020
Published: 30 June 2020
Pub Date Season: January-June
Volume: 4 Issue: 1
Cite as: Solmaz, Mekki. "The Nature of Tadabbur and its Importance in Terms of Individual and Social Reform" *Batman Academy Journal* 4 / 1 (2020): 85-105

Bu çalışma, [Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

This work is licensed under, a [Creative Commons Attribution 4.0 International License.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

ÖZ

Mukaddes kitabımız Kur'an, Peygamberimizin en büyük mucizesi, aynı zamanda bizim en büyük dayanağımız ve dinimizin temel kitabıdır. Anlamı ve içeriğiyle tüm insanların ihtiyaç duyduğu iman, itikad, ibadet, muamelat ve ahlak gibi konuları kapsar. Benzerinin meydana getirilmesi mümkün olmayan veciz, insicamlı, intizamlı, ahenkli bir kitaptır. Mana ve lafızdan mürekkep olup bir bütündür. Kur'an bu iki yönüyle muhafaza edilerek günümüze kadar tevatürle gelmiştir.

Bu çalışmada, Kur'an'ı tedebbür ile okumanın ve düşünmenin gerek fert gerek toplum ıslahı açısından önemine değinilecektir. Kur'an'la iletişimin ve etkileşimin en önemli esaslarından biri, onun gayelerini, hedeflerini, fert ve toplumda gerçekleştirmek istediği amaçlarını anlamaktır. Makasid-ı Kur'an, olmazsa olmaz hükmünde olan ve onun hedeflediği temel esaslardır. Özetle Makasid-ı Kur'an tedebbürün esasıdır. Kur'an'ı anlamaktan maksat, tedebbür ve tezekkürdür.

Anahtar Kavramlar: Tedebbür, Mahiyet, Birey, Toplum, İslah

ABSTRACT

Our holy book, the Qur'an, is not only the greatest miracle of the Prophet, but also our greatest support and the basic book of our religion. It covers subjects such as faith, creed, worship, transactions and morality that all people need in terms of meaning and content. It is a terse, coherent, orderly, harmonious book that cannot be created. It is composed of meaning and wording as a whole. The Qur'an has been preserved with these two aspects and has survived to the present day.

In this study, the importance of reading and thinking of the Qur'an with tadabbur will be emphasized both in terms of individual and social reform. One of the most important principles of communication and interaction with the Qur'an is to understand its goals, and the aims that it wants to achieve in individuals and society. The aim of the Qur'an is its essential principles which are the sine qua non of its aims. In short, the Qur'an's purpose is the essence and basis of tadabbur. The purpose of understanding the Qur'an is tadabbur and tazakkur.

Keywords: Tadabbur, Nature, Individual, Society, Improvement

GİRİŞ

İslam terminolojisinde temel teşkil eden ve Kur'an'ın birçok ayetinde geçen düşünce eylemi, İslam kültür tarihinde gelenek ve göreneklere yön veren insani bir çabadır. Arapçada düşünceyi ifade eden kelimelerin başında; herhangi bir konuda bir ölçüye göre hareket edip sonuca varma gayreti diye nitelendirilen *tezekkür*,¹ herhangi bir konuda o şeyin neye dayandığını, arkasında neyin ya da kimlerin olduğunu bulma gayreti diye nitelendirilen *tedebbür*,² zihnin sebepler ve sonuçlar arasında derinlemesine bağ kurması; sebep-sonuç, illet-hikmet, eser-müessir, fail-fiil, Halik-mahlûk, sanat-sanatkâr hülasa her şeyle bir şey arasında bağ kuran düşünce olarak nitelendirilen *teakkül*,³ ve işin gerektirdiği doğru ölçü ne ise onu dikkate alarak sonuca ulaşma gayreti diye nitelendirilen *tefakküh*⁴ gelmektedir.⁵

¹ el-Kamer, 54/17; el-Müzzemmil, 73/19; el-Kasas, 28/51; Sad, 38/29; Ali İmran, 3/7

² en-Nisa, 4/82; Muhammed, 47/24; el-Mu'mininun, 23/68; Sad, 38/29

³ Yasin, 36/62

⁴ Taha, 20/28; Hud, 11/91; el-Kehf, 18/93; en-Nisa, 4/78

⁵ Hasan, Macit, *Kur'an'a Göre Dört Terim*, Nevşehir: İlkadım Dergisi, (2016, Kasım) , 340.

1. TEDEBBÜRÜN MAHİYETİ

Tedebbür, bir işin hakikatini düşünüp taşınmak⁶ ve bir şeyin inceliklerini iyice anlamaktır.⁷ Tedebbür bir manada derinlemesine düşündürmektir. Arapça'da düşünmeyi ifade eden kelimelerin başında **nazar**, **tefekür**, **tedebbür**, **i'tibâr** ve **taakkul** (akl) gelmektedir. Asıl anlamı "gözle bakmak" olan nazar, "kalp gözüyle bakmak, düşünmek" manasında kullanıldığı gibi "bir şey hakkında tefeküre dalmak, nazari araştırmalarda bulunmak" anlamına da gelir.⁸ **Fikr** kökünden türeyen tefekür de aynı anlamdadır.⁹

Yüce Allah, (c.c.) Kur'an-ı Kerim'i, sadece yüzünden okumadan ziyade tedebbür ve tezekür edilmek üzere inzal buyurmuştur. "Bu Kur'an, ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır."¹⁰ Bu ayet ile insanların Allah'ın emirlerini, yasalarını, delillerini ve hükümlerini anlamaları, onlardan ibret almaları, öğütlenmeleri ve gereği gibi amel etmeleri,¹¹ Kur'an'ın yüce manasını ve onun ruhuna uygun te'vil ve tefsirini öğrenip uymaları istenmektedir.¹² Tedebbür, genel olarak akli konularda âlimlere tahsis edilmiştir. Zira insan, Kur'an'ın manalarını anladığı müddetçe irfan sahibi olur. Onun yolundan gittiği müddetçe de sırlarının derinliklerine iner. İlahi varlık ve meleklerin âlemine de bu yolla varır.¹³ Allah'ın "ayetlerini düşünsünler"¹⁴ emrinde, ilk etapta Kur'an'ın yüce manalarını anlamamanın vacip olduğuna, ikinci etapta ise; Kur'an'ı tertil ile okumanın acele okumaktan daha üstün olduğuna dair işaretler vardır. Çünkü Kur'an acele okunduğunda ayetle emredilen tedebbür meydana gelmez, gelse de sağlıklı olmaz.¹⁵

Ayetlerin manalarını tedebbür ve tefekür etmeyen kimseye Allah yardımcı olmaz. Allah yardım etmeyince de o kişi, Kur'an'da gizli bulunan sırlara vakıf olamaz. Mesela surelerin tertibinin ilk bakışta gelişi güzel sıralandığı zannedilmektedir. Fakat gerçekten bu tertip, tenasüp ve insicam bakımından en mükemmel bir seviyede bulunmaktadır.¹⁶

Kur'an'ı okumaktan maksat, tefekür ve tezekür etmek ve onun öğütlerini aynen kabul edip uygulamak ve hayata tatbik etmektir. Aksi takdirde onu ezberleyip, manasını anlamadan okumak değildir.¹⁷ Bundan dolayıdır ki Allah Kur'an'ı hakkıyla okuyanları övmüştür. "Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, onu gereği gibi okurlar. İşte bunlar ona inanırlar."¹⁸ Buradaki okuma, kıraat ve onun hükümlerini yerine getirmek olarak yorumlanmıştır. Bu iki mana düz okuma için de uygundur. Zira başkasına tabi olan kişi, onun istemiş olduğu hususlara da riayet eder. İstediklerini, vecibelerini ve gereklerini yerine getirip, ondan hiç bir şey eksik etmez. Bu ayetin tefsiri hususunda çeşitli tevcihler ileri sürülmüştür. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: Ayetlerin manalarını tedebbür eder, emirlerini yerine getirir, yasaklarından kaçınır, Kur'an okurken Allah'tan korkar, muhkemi ile amel eder, müteşabihatına boyun eğer,

⁶ İbn Manzur, Cemaleddin Ebu el Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed Ebi el Kasım b. Hukba, *Lisan'ul- Arab*, (Kahire: Dar el- Mearif, 1997), 4/273

⁷ İsmail Hakkı Bursevi, *Ruhu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, (İstanbul: Eser Matbaası, H. 1389), 3/344

⁸ Kutluer, İlhan, "Düşünme" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 10/53.

⁹ İbn Manzur, *Lisan'ul- Arab*, (FKR), 5/3451; a.mlf, *Lisan'ul- Arab*, (NZR), 6/4465

¹⁰ Sad 38/29

¹¹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Câmiu'l- Beyan an te'villi âyi'l- Kur'an*, thk. Ahmet Muhammed Şakir. (Kahire: Daru'l-Hadis, 1987), 23/153.

¹² Bursevi, *Ruhu'l-Beyan*. c. 3, s. 344

¹³ Ahmet Er- Rufaî, *Onların Âlemi*, Terc. Abdulkadir Akçiçek, (İstanbul: Beyda Yayınevi, trz.), 243.

¹⁴ Sad 38/29

¹⁵ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensari, el- Kurtubi, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Hişam Semir El-Buhari. (Beyrut: Dâru'l-Kutub'ul-İlmiyye, 1993), 15/192.

¹⁶ Razi, Fahreddin, *Et- Tefsiru'l- Kebir (Mefatihul- Ğayb)*, (Beyrut: Daru İhyau't-Turasi'l-Arabi, H.1425), 7/190.

¹⁷ Bursevi, *Ruhu'l-Beyan*, 3/344.

¹⁸ el-Bakara 2/121

müşkil meselelerde ileri gitmez ve onun ilmini Allah'a havale eder. Kur'an'ı, nazil olduğu gibi tecvit kurallarına riayet ederek okur, manasız te'villere kalkışmaz ve hükümlerini tahrif etmez.¹⁹ Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere, Kur'an'ı okuyan kişi ifade edilen bu hususlara riayet etmez ise Kur'an'ı hakkıyla okumuş sayılmaz. Bunun içindir ki Yüce Allah Kur'an'ı hakkıyla ve gereği gibi okumayanları ve manasını düşünmeyenleri, tefekkür ve tedebbür etmeyenleri kötüleştirmiştir. “Onlar Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var?”²⁰ Allah bu ayette, “kendilerini helak eden günahlara düşmemek için Kur'an'ın emir ve yasaklarına kulak asıyorlar mı?” demek istemiştir. Zira Kur'an tedebbür ve tefekkür edilerek okunduğunda sağlam bilgiler elde edilir, dünyanın karanlığından ve zulmetinden kurtulabilmek için olumlu neticelere varılır.²¹

Tedebbür konusundaki diğer rehberimiz, Hz. Peygamber'in uygulamalarıdır. Zira hem Hz. Peygamber hem onu örnek alan sahabe de Kur'an'ı tedebbür ile anlamını anlayarak okurlardı.

Bu konuda Hz. Peygamber'in açık bir emir ve tavsiyesi vardır. Nitekim Abdullah b. Amr'dan (r.a) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Kur'an'ı bir ay içinde oku”. Dedim ki, “Ben güç ve takat bulur daha fazla okuyabilirim. Nihayet Hz. Peygamber, “O halde bir hafta içinde oku. Ama bu miktarı artırma!”²² Buradaki “Ama bu miktarı artırma!” cümlesi, Kur'an okuyucusunun onun manasını, hikmetlerini, emir ve yasaklarını, vaad ve vaidini tefekkür ve tedebbür etmesi olarak yorumlanır ki bu da orta halli bir okuyucu için en az bir hafta olarak gerçekleştirilebilir.

“Kur'an'ı seslerinizle güzelleştiriniz, çünkü güzel ses Kur'an'ın güzelliğini daha da arttırır.”²³ şeklindeki hadisin anlamı: “Onun okuyuşuna çok düşkün olunuz, seslerinizi onunla meşgul ediniz, onu kendinize şiar ve süs edininiz demektir.”²⁴ Hadisteki “zeyyinu” kelimesinin anlamı, Allah'ın, “Kur'an'ı tertil ile okuyunuz.”²⁵ şeklindeki emrine imtisaldir. Yani emir, Kur'an'ı tertil ve tedebbür ile okumaya teşviktir. Dolayısıyla burada tezyinden kasıt, tertil, tedebbür ve iraba riayet ederek okumak demektir.²⁶

“Kur'an'ı ağır ağır, tane tane oku”²⁷ ayetinde, Kur'an'ın nasıl okunacağı esas itibariyle belirtilmiştir. Ayetin tefsirinde Elmalılı, özetle şu izaha yer verir: “Bir söz aslında ne kadar güzel olursa olsun gereği gibi güzel okunmayınca güzelliği kalmaz. Güzel okumasını bilmeyenler, güzel sözleri berbat ederler. Sözün tertil ile güzel söylenmesi ve okunması ise sade ses güzelliği ile gelişigüzel eze büze şarkı gibi okumak, saz teli gibi sade ses üzerinde yürümek kabilinden bir musiki işi değildir. Kelimelerin dizilişinin mana ile uyum sağlaması ve dilin fesahat ve belâğatı hakkıyla gözetilerek ruhî ve manevî bir uygunlukla, yerine göre şiddetli, yerine göre yumuşak, yerine göre uzun, yerine göre kısa okuma, yerine göre ğunne, yerine göre izhar, yerine göre ihfa, yerine göre iklâb, yerine göre vasıl, yerine göre sekiz veya vakıf; kısacası bütün maksat, manayı duymak ve mümkün olduğu kadar duyurmak olmak üzere tecvid ile okuma işidir.”²⁸

¹⁹ Razi, *Mefatihü'l-Çayb*, 1/703.

²⁰ Muhammed 47/24

²¹ Bursevî, *Ruhu'l-Beyan*, 3/ 677.

²² Buharî, “Fezâilü'l-Kur'an”, 34; Müslim, “Sıyam”, 179-180; Ebû Davud, “Ramazan”, 8

²³ Dârimî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 34

²⁴ İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer Ebü'l-Fadl el-Askalani, *Fethu'l Bari Şerh-i Sahihü'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. (Beyrut: Daru'l-Marife, 1379), 13/519.

²⁵ el-Müzzemmil 73/4

²⁶ Nevevî, Ebu Zekeriyâ Yahya b. Şeref, *Sahih-i Müslim Bi-Şerhi'n Nevevî*, (Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, tsz.), 6/ 79

²⁷ el-Müzzemmil 73/4

²⁸ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1982), 8/5427.

Kendisine Hz. Peygamber'in Kur'an'ı nasıl okuduğunu soran bir sahabeye Enes b. Malik (r.a) : "Hz. Peygamber'in kıraati medli idi (uzatılması gereken harfleri uzatırdı)" cevabını vermiş, ardından "bismillahi'r-rahmani'r-rahîm'i okuyarak-: "Hz. Peygamber besmeledeki *bismi'l-lah*'ın lam'ını, *er-Rahman*'ın mîm'ini ve *er-Rahîm*'in ha'sını med ile (uzatarak) okurdu." demiştir.²⁹ Med ederek okumanın hikmeti ise; ayetlerin manasını tedebbür etmek, öğüt almak, ilginç ve acayip şeyleri öğrenmektir.³⁰

2. AYETLERİN TEDEBBÜR VE TEFEKKÜR İLE OKUNMASI

Kur'an okuyan kişi, okumuş olduğu ayetin veya kelimelerin manasını düşünmeli, ayetin manasını anlamadan, diğer bir ayete geçmemelidir. Rahmet ile ilgili ayetleri okuyunca, Allah'ın vaat ettiği müjdelerine sevinmeli ve rahmeti ile Allah'tan cennetini istemelidir. Azap ile ilgili ayetleri okuyunca manasını düşünmeli, eğer ayet kâfirler hakkında ise, imanını kalben kabul edip tasdik etmeli ve "Allah'a iman ettim" demelidir. "İnzar" ayetini okuyunca Allah'a sığınıp, cehennemden kurtulmasını Allah'tan niyaz etmelidir. "Ey iman edenler!" diye başlayan bir ayeti okuyunca durup ayetin devamı olan emir ve yasakları düşünmeli ve kalben kabul edip tasdik etmelidir. Yapılmaması istenilen bir fiil ile ilgili bir ayeti okuyunca, Rabbinden bilerek veya bilmeyerek işlemiş olduğu günahlarının affedilmesini istemelidir. "Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun"³¹ ayetine benzer bir ayet okuyunca, ailesinin namaz, oruç, taharet, vb. gibi ibadet durumlarını gözden geçirmeli, bunlara riayet edip etmediklerini araştırmalıdır. Böyle yapan kişi Kur'an'ın emir ve yasaklarını hatırlamış ve bilgisini kuvvetlendirmiş olur. Eğer yukarıda zikredilen dini bilgileri aile efradına öğretmemiş ise hemen Kur'an'ın bu emrine uyup onları öğretmelidir.³²

"Ey iman edenler! Allah'a içtenlikle töbe edin"³³ ayetine benzer bir ayet okuyunca, günahlarını ve bilhassa insanlarla kendi arasında cereyan etmiş bulunan gıybet gibi şeyleri düşünmeli, zulüm sayılan büyük ve küçük günahlarını terk edip töbe etmeli, hak sahipleri ile helalleşmelidir. Gereği ile amel etmek üzere manasını bilmediği ayetlerin anlamını ve hükmünü bilenden sorup öğrenmelidir. Okuduğu ayet nasihat ile ilgili ise öğüdünü kabul edip vaazından hissedar olmalıdır. İşte Kur'an'ı bu şekilde okuyan kimse onu tertil ile okumuş, ayetlerin manasını tedebbür ve tefekkür etmiş olur.³⁴

Kur'an'ı tedebbür etmek, ayetlerin mana ve hükümlerinin üzerinde derin düşünmek ve tefekkür etmek önemli hususlardandır. Bu hususlar ile amel etmek ve bunları hayatın merkezine almak, gerek fert gerekse toplum nezdinde olumlu neticelere vesile olacaktır. Kur'anî tedebbür bizi sağlam bir inanca, ahlakî bir terbiyeye, ictimaî bir düzenlemeye, genel anlamda sosyal, eğitsel, kültürel, sağlıklı ve iktisadî bir toplum oluşturma bilinci ile devlet siyasetini belirleme gibi daha birçok alanda ferdî, ictimaî ve toplumsal hedeflere ulaştırmaktadır. "Gerçekten bu Kur'an en doğru olan yola götürür ve iyi işler yapan mü'minler için büyük bir mükâfat olduğunu ve ahirete inanmayanlar için elem dolu bir azap hazırladığımızı müjdeler"³⁵ ayeti konuyu özetlemektedir.

Kur'an'ın değeri ve bereketi, tedebbürlü bir tarzda tilavet edildiğinde ve ahkâmıyla amel edildiğinde kâmilan ortaya çıkar.

²⁹ Buhari, "Fezailü'l-Kur'an", 29; Ebu Davud, "Vitr", 20; Nesaî, "İftitah", 82; İbn Mace, "İkametü's- salevat", 179

³⁰ İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr , *Tefsîrü'l-Çur'ani'l-Azîm*, thk. Sami bin Muhammed es-Selame. (Riyad: Daru't- Tevhid, 1997), 4/434.

³¹ et-Tahrim 66/6

³² Ahmet Madazlı, *Kur'an okumaktan maksad tedebbür ve tezekkürdür*, Erciyes İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri, 1985/ 2, 323,324.

³³ et-Tahrim 66/8

³⁴ Zerkeşî, Bedruddin Muhammed bin Abdillâh, *El Burhân fi Ullûm'il- Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1980), 1/ 450-452

³⁵ el-İsra 17/9

3. KUR'AN'DA TEDEBBÜRÜN MANASI

Tedebbür; Kur'an'daki lafızların manasını derinlemesine anlamaya çalışmaktır.

"Onlar bu sözü (Kur'an'ı) hiç düşünmediler mi? Yoksa kendilerine, önceki atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?"³⁶ ayetinde tedebbür, sözü (Kur'an) düşünmek olarak ifade edilmiştir. "Bu Kur'an, ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır"³⁷ Bize düşen Onun ayetlerini anlamak, üzerinde düşünmek ve çağımızı Kur'an'a göre yorumlamaktır. Bu ayetteki tedebbür; Allah'ın Kur'an'da sunduğu delilleri düşünmek, kanun koyucunun koyduğu kanunları anlamak ve tefekkür etmek, onlardan öğüt almak ve onların hükümleri ile amel etmektir.³⁸ Kurtubî, ayetteki tedebbürü; Kur'an'daki hitabın letafetini ve güzelliğini görme, hükümleri yerine getirme noktasında nefesine sorumluluk yükleme, kelimelerindeki manayı kalbine yerleştirip, bütün benliğine Kur'an'a yönelmek şeklinde yorumlamıştır.³⁹ Âlûsî ise buradaki tedebbürü, Kur'an'daki emirlerin sonucunu etraflıca ve derin bir şekilde düşünüp taşınmak, ibret almak suretiyle manasında derinleşme olarak yorumlamıştır.⁴⁰ Âlimlerin bu görüşlerinden hareketle Kur'an'daki tedebbürün şu manaları içerdiği anlaşılmaktadır:

- Kelimelerin ne anlama geldiğini ve onlarla ne kastedildiğini bilmek,
- Ayetlerin siyak ve sibakından delalet ettiği manayı bilmek ve bu mana üzerinde düşünüp tefekkür etmek,
- Zihni, Kur'an'ın argümanlarıyla düşünmeye sevk etme, kalbi ise güzellikleri ve müjdeleriyle sınırlama ve kısıtlama,
- Emirlerine itaat, haber verdiklerine ise kesinlikle inanmaktır.

Bütün bu manaların ışığında tedebbüre şöyle bir anlam verebiliriz: Tedebbür, özetle derinlemesine düşündürmektir. Konuşan kişinin söylediği sözde ne kastettiğini düşündürmektir. Az sözle çok anlam ifade etmek, tefekkür ile de daha fazla düşündürmektir.⁴¹

Tedebbür bazen açık lafızlar ile bazen de açık olmayan lafızlar ile Kur'an'da geçmektedir. Ama gerek sarıh gerekse gayr-ı sarıh olsun Kur'an'da düşünmeye sevk eden her kelimenin içeriğinde muhakkak tedebbür etmeye teşvik ve ona övgü bulunmaktadır.

Açık lafızlar ile tedebbür: "Hâlâ Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı"⁴², "Bu Kur'an, ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır"⁴³, "Onlar Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var?"⁴⁴, "Onlar bu sözü (Kur'an'ı) hiç düşünmediler mi? Yoksa kendilerine, önceki atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?"⁴⁵ Yukarıda serdedilen ayetlerde geçen "يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ" ifadesi, ayetlerin manalarını ve anlamlarını düşündürmektir. Bu da iki şekilde cereyan etmektedir: Birincisi, Müslümanlara yol göstermek ve rehberlik etmek gayesi ile ayetleri ayrıntısı ile

³⁶ el-Muminun 23/68

³⁷ Sad 38/29

³⁸ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm*, 12/ 86

³⁹ Kurtubi, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/192

⁴⁰ Âlûsî, Mahmud Şükrü, *Bulûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvali'l-Arab*, nşr. Muhammed Behcet El-Eserî. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, trs.), 4/150.

⁴¹ İbn Aşur, Muhammed Tahir, *Tefsîr'u-Tahir Ve't-Tenvîr*, (Tunus/ Daru Sahnun,1989), 23/148.

⁴² en-Nisa 4/82

⁴³ Sad 38/29

⁴⁴ Muhammed 47/24

⁴⁵ el-Muminun 23/68

düşünmektir. İkincisi ise Kur'an'ın, Allah'ın sözü olduğunu, belağatını, hitabetini, doğruluğunu, gönderenin ve getirenin sadık olduğunu düşünmektir.⁴⁶

Açık olmayan lafızlar ile tedebbür: Muhteviyatında tedebbür anlamını taşıyan kelimeler ile de bu anlamı veren kavramlara rastlayabiliyoruz. Kur'an ayetlerinde geçen tefakkuh, teakkul, tebassur, tefekkür, tezekkür ve buna benzer diğer lafızlar, tedebbür ve teemmül manasını içermesi ile buna örnek teşkil etmektedir. *“De ki: “O size üstünüzden (gökten) veya ayaklarınızın altından (yerden) bir azap göndermeye, ya da sizi grup grup birbirinize düşürmeye ve kiminizin şiddetini kiminize tattırmaya gücü yetendir.” Bak, anlasınlar diye, ayetleri değişik biçimlerde nasıl açıklıyoruz”⁴⁷, “O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Bütün yıldızlar da O'nun emri ile sizin hizmetinize verilmiştir. Şüphesiz bunlarda aklını kullanan bir millet için ibretler vardır”⁴⁸, “(O peygamberleri) apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamaları ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'an'ı indirdik”⁴⁹, “Andolsun, öğüt alsınlar diye biz bu Kur'an'da insanlar için her türlü misali verdik”⁵⁰ ayetleri, tedebbürün gerekliliğine işaret etmektedir. İbn Kesir konuya şu açıdan bir yorum getirmektedir: Cenabı Hak kullarına Kur'ânî tedebbürü emrediyor, ondan uzaklaşmayı ve tedebbürsüzlüğü de nehyediyor, muhkem manasını ve belağat dolu lafızlarını anlamayı, Kur'an'da ihtilaf ve telaffuz problemi olmadığını, zıtlık, tezatlık, aykırılık ve tezat bulunmadığını, O'nun hüküm ve hikmet sahibi, övülmeye layık olan Allah tarafından indirildiğini, hak olduğunu ve Hak tarafından nazil olduğunu bilmeleri gerektiğini de ayrıca ifade ediyor.⁵¹ Bu ayetler, aynı zamanda Kur'ânî tedebbürden uzak duranları kınıyor ve azarlıyor. Allah, (cc) bazı ayetlerde de tedebbürden uzaklaşanları zemmediyor ve kötülüyor: *“Kim, kendisine Rabbinin ayetleri hatırlatılıp da ondan yüz çeviren ve elleriyle yaptığını unuttandan daha zalimdir? Şüphesiz biz, onu anlamamaları için, kalplerine perdeler gerdik, kulaklarına da ağırlıklar koyduk. Sen onları hidayete çağırırsan da artık ebediyen hidayet bulamazlar”⁵², “Kim, Rabbinin ayetleri kendisine hatırlatıldıktan sonra onlardan yüz çevirenden daha zalimdir? Şüphesiz ki biz suçlulardan intikam alıcıyız”⁵³ Bu ayetler gösteriyor ki Kur'ânî tedebbüre önem vermeyenler, tahkik etmeden ve incelemeyenler, çabuk ve üstünkörü okuyanlar, anlamak için çaba göstermeyenler, manasını idrak etmeyenler, onunla amel etmeyenler tedebbürsüz olup ondan yüz çevirmiş sayılırlar. Ayetlerdeki azarı ve kınamayı hak ediyorlar. Zira Allah bir kuluna zihin, akıl ve basiret ikram etmiş ise onu Kur'ânî tedebbürde kullanması gerekir. Hz. Peygamber de Kur'an'ı terk eden ve Kur'an'ı tedebbür ve tefekkür etmeyen kavmini Allah'a şikâyet etmiştir: *“Peygamber, “Ey Rabbim! Kavmim şu Kur'an'ı terk edilmiş bir şey haline getirdi” dedi. Biz, işte böyle, her peygamber için suçlulardan bir düşman yarattık. Yol gösterici ve yardım edici olarak Rabbin yeter”⁵⁴ Müfessirler, Kur'anın tedebbürü ve tefekkürü için uğraşmamayı, ona inanıp tasdik etmemeyi, emirlerini yerine getirmemeyi, nehiyelerinden kaçınmamayı, o varken başka kitaplara, şiirlere, sözlere, şarkı ve türkülere dönüp onlara tabi olmayı, onları Kur'an'dan üstün tutmayı, Allah'ın kelamını bırakıp başkalarının sözüne, yöntemine, metoduna, yoluna, programına, usul, yol ve yordamına uymayı da Kur'an'ı terketme olarak yorumlamışlardır.⁵⁵***

⁴⁶ İbn Aşur, *Tefsir'u-Tahir Ve't-Tenvir*, 3/483.

⁴⁷ el-Enam 6/65

⁴⁸ en-Nahl 16/12

⁴⁹ en-Nahl 16/44

⁵⁰ ez-Zümer 39/27

⁵¹ İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azîm*, 2/364.

⁵² el-Kehf 18/57

⁵³ es-Secde 32/22

⁵⁴ el-Furkan 25: 30-31

⁵⁵ Kurtubi, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 6/82; Taberi, *Câmiu'l- Beyan*, 19/264; İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azîm*, 6/108.

4. SÜNNET-İ NEBEVÎ İŞİĞİNDE TEDEBBÜR

Hiç şüphesiz Hz. Peygamber (s.a.v.), Kur'ânî tedebbür konusunda çok seviyeli ve yüksek tarzda bir ahlaka sahipti. Hayatı ile saf ve temiz sünneti buna en büyük örnektir. Nasıl olmasın ki! Rehberliği, kılavuzluğu, önderliği, modelliği ve en güzel örnekliliği; hareket hali, sükûneti, Kur'ânî eğitim ve öğretimi ile dinleyişi, tefekkürü ve tedebbürü kıyamete kadar insanlara numune-i imtisal olacaktır. Rivayet edilen bir hadiste Peygamber Efendimiz, Abdullah bin Mes'ud'dan kendisine Kur'an okumasını istemişti. Bunun üzerine İbn-i Mes'ud: *"Ey Allah'ın Resul'ü! Kur'an sana indirildiği halde ben mi sana okuyacağım?!"* diye sordu. Peygamberimiz de: *"Evet, onu başkasından dinlemek benim hoşuma gider!"* diye cevap verdi. İbn-i Mes'ud okumaya başladı. *"Her ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onların üzerine bir şahit yaptığımız zaman, bakalım onların hali nice olacak!"*⁵⁶ mealindeki ayete kadar geldiğinde, Resulullah: *"Şimdilik yeter."* dedi; o anda gözlerinden yaşlar boşanıyordu.⁵⁷ Bu durum Hz. Peygamber'in Kur'ânî tedebbüre ve tefehhüme ne kadar değer verdiğine işarettir.

Hz. Peygamber'in gece okuduğu *"Eğer onlara azap edersen, şüphe yok ki onlar senin kullarıdır. Eğer onları bağışlarsan, yine şüphe yok ki sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin"*⁵⁸ ayetinden ötürü sabaha kadar uyumadığı ve ayeti tedebbür ve tefekkür ettiği rivayet edilmektedir.⁵⁹ Hz. Aişe, Peygamber Efendimiz'in Kur'an'ın hepsini bir gecede (sabaha kadar) okuduğunu hatırlamadığını ifade etmiştir.⁶⁰

Ebu Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber buyurdular ki: *"Bir grup, Kitabullah'ı okuyup ondan ders almak üzere Allah'ın evlerinden birinde bir araya gelecek olsalar, mutlaka üzerlerine sekinet iner ve onları Allah'ın rahmeti bürür. Melekler de kanatlarıyla onları sararlar. Allah, onları, katında bulunanlara anar."*⁶¹

Hz. Enes'in *"Kur'an hafızına: Oku ve yüksel! O'nu dünyada okuduğun gibi tertil üzere yavaş yavaş oku! Muhakkak ki senin, durağın, okuduğun son ayetin bittiği yerdedir, denilir."*⁶² rivayeti de yine İbn-i Kesir tefsirinde zikredilmiştir.⁶³

Yaşantıya geçmeyen bir Kur'an, biz Müslümanlara uymaz. Sahabeler inen ayetleri önce ezberler ondan sonra o ayetleri hayatlarında uygulamadıkça yeni ayetler ezberlemek istemezlerdi. İbn-i Mesud'dan rivayet edilen; *"Bizden birisi on ayet öğrendiğinde onu hayatımıza tatbik etmeden ve manalarını idrak etmeden bir diğerine geçmezdik"*⁶⁴ sözü çok manidardır. Bu söz, sahabenin Kur'an'ı tedebbür ile okuyup, amel etmeden geçmediğine işaret etmektedir. Başka bir rivayette İbn-i Mesud şöyle demektedir: *"Biz ilim ve amel ile birlikte öğrendik."* Üzerinde düşünülmesi gereken bir mesaj da şu olsa gerekir: *"Tevat'la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerle kitap taşıyan eşeğin durumu gibidir. Allah'ın ayetlerini inkâr eden topluluğun hali ne kötüdür! Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez"*⁶⁵ Bunun içindir ki onlar okuyor, öğreniyor, anlıyor, amel ediyor ve başka ayetlere

⁵⁶ en-Nisa 4/41

⁵⁷ Buhari, "Fezailü'l-Kur'an", 32-33

⁵⁸ el-Maide 5/118

⁵⁹ İbn Mace, "İkametü's-Salah", 179

⁶⁰ İbn Mace, "İkametü's-Salah", 176

⁶¹ Müslim, "Zikir", 38; Ebu Davud, "Salât", 349; Tirmizi, "Kıraat", 3; İbn Mâce, "Mukaddime", 17

⁶² Ebu Davud, "Vitr", 20; Tirmizi, "Sevabu'l-Kur'an", 18

⁶³ İbn Kesir, Tefsîrü'l-Ḳur'ânî'l-Azîm, 8/261.

⁶⁴ Taberi, Câmiu'l-Beyan, 19/264.

⁶⁵ el-Cuma 62/5

geçiyorlardı. İlim ile ameli beraber yürütüyorlardı. İlim ile fıkı ve Kur'ân'ı anlamayı beraber sürdürüyorlardı. Bu da ancak ve ancak tedebbür ve tefekkür ile gerçekleşebiliyordu.⁶⁶

Abdullah İbn-i Abbas "(Ey Muhammed!) Onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kımıldatma"⁶⁷ ayetinin tefsiri hakkında şöyle demiştir: "Hz. Peygamber, indirilen ayetlerden dolayı güçlük çeker ve ezberlemek için dudaklarını kımıldatırdı. Bunu söylerken İbn-i Abbas: "Hz. Peygamber dudaklarını nasıl kımıldatıyor idiyse, ben de size öylece kımıldatıyorum." dedi. (Ravilerden) Said de: "İşte ben de size tıpkı İbn Abbas'ın dudaklarını kımıldattığını gördüğüm gibi dudaklarımı hareket ettiriyorum." dedi ve onları kımıldattı. Bunun üzerine yüce Allah ona: "Onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kımıldatma! Şüphesiz onu toplamak (senin kalbine yerleştirmek) ve okutmak bize aittir. O halde, biz onu okuduğumuz zaman sen onun okunuşunu takip et. Sonra şüphen olmasın ki, onu açıklamak da bize aittir"⁶⁸ ayetlerini indirdi. Sonra da İbn Abbas ayetle ilgili şu açıklamaları yaptı: "Onu toplamak ve okutmak" demek, "Onu kalbinde toplamak ve senin de onu okuman" demektir. "Biz onu okuduğumuz zaman sen onun okunuşunu takip et" demek, "Ona kulak ver ve içtenlikle dinle" demektir. "Sonra şüphen olmasın ki, onu açıklamak da bize aittir" demek ise "Senin onu okuman bize aittir" demektir. Bundan böyle Hz. Peygamber'e her ne zaman Cebrail geldiyse o (sadece) dinlemiş; gidince de, tıpkı onun okuduğu gibi okumuştur.⁶⁹ Burada Kur'an'ı tertil üzere ve acele etmeden, "Bu Kur'an, ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır"⁷⁰ ayeti ile de onu teemmül, tefekkür ve tedebbür ile okumanın gerekliliği ifade edilmiştir.⁷¹

5. SELEFİ SALİHİNİN HAYATI İŞİĞİNDE TEDEBBÜR

İslam tarihi bize Hz. Peygamber'in tedebbür ile ilgili hayatını, duruşunu ve yaşadıklarını aktardığı gibi selef-i salihinin tedebbüre bakışlarını, duruşlarını, hayatlarını ve vaziyetlerini de bize aktarmıştır.

Mesruk'tan rivayet edildiği üzere, Mekke ehlinde bir adam O'na şöyle dedi: "Burası kardeşin Temim ed-Dari'nin makamıdır. O'nun bir gece burada sabahladığını ve "Yoksa kötülük işleyenler, kendilerini, inanıp salih amel işleyenler gibi kılacağımızı; hayatlarının ve ölümlerinin bir olacağını mı sanıyorlar? Ne kötü hüküm veriyorlar!"⁷² ayetini okurken sık sık rükuya ve secdeye giderek Kur'an'ı tedebbür ederek ağladığını gördüm.⁷³

Ebu Hamza İbn-i Abbas'a şöyle dediğini rivayet ediyor: "Kur'an'ı hızlı okurum, ama hakkını vererek okurum. İbn-i Abbas: "Kur'an'ı senin gibi hızlı okumaktansa tefekkür, tertil ve tedebbür ile sadece Bakara suresini okumam bana daha sevimli gelir." Başka bir rivayette ise "Bir gecede tefekkür ve tedebbür ile Bakara Suresini okumam, o gece Kur'an'ın tümünü okumamdan daha sevimlidir."⁷⁴

Said bin Ubeyd bir rivayetinde: Said bin Cubeyr'i Ramazan'da imamlık yaparken gördüm. Her rekatta defalarca "O zaman onlar, boyunlarında demir halkalar ve zincirler olduğu

⁶⁶ Aynî, Bedrud'd-Din, Mahmut bin Ahmet bin Musa, *Ebu Davud şerhi, nşr. Halid bin İbrahim. (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1999), 17/107.*

⁶⁷ el-Kiyamet 75/16

⁶⁸ el-Kiyamet 75/16-19

⁶⁹ Buhari, "Bed'ü'l-Vahiy", 5

⁷⁰ Sad 38/29

⁷¹ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Şur'ani'l-Azîm, 1:77.*

⁷² el-Casiye 45/21

⁷³ Taberanî, Süleyman bin Ahmed bin Eyyüb, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, Thk. Hamdi Abdulmecid Es-Selefi. (Riyad: Mektebetu İbn Teymiyye, 2008), Hadis No: 1236, 2: 41.

⁷⁴ Mervezi, Muhammed bin Nasr, *Muhtasar Kıyamu'l-Leyl*, Thk. Ahmet bin Ali El-Makrizi. (Pakistan: Darul Hadis, 1988), 1:215.

*halde kaynar suda sürüklenecekler, sonra da ateşte yakılacaklardır.”*⁷⁵ ayeti ile “*Ey insan! Seni yaratan, şekillendirip ölçülü yapan, dilediği bir biçimde seni oluşturan cömert Rabbine karşı seni ne aldattı?*”⁷⁶ ayetlerini okurdu. Önemine binaen her seferinde iki veya üç kere tekrar ederdi.⁷⁷

Muhammed bin Ka’b al-Kurazi bir rivayetinde:” Bir gece Zilzal ve Karia sürelerini tefekkür ve tedebbür ile okumam, o gece Kur’an’ın tümünü hızlı bir şekilde okumamdan daha sevimlidir.”⁷⁸

Mücahid’e yanında namaz kılan iki kişinin kıldıkları namazlarının durumu ile ilgili olarak en faziletli olanı sorulur: Biri Bakara suresini, diğeri ise hem Bakara hem de Âl-i İmran suresini okuyor. Rükû, secde ve diğerkânı ile aynı anda namazlarını bitirirler. Mücahid ise şöyle cevap verir: “Sadece Bakara suresini okuyanın namazı daha faziletlidir. Zira tefekkür ve tedebbürle, manasını düşünerek okuyup namazı eda etmiştir.”⁷⁹

Hasan ibn-i Ali (ra): “Sizden öncekiler Kur’an-ı Kerim’i Rablerinin bir mesajı olarak gördüler. Geceleri tedebbür ederek okurlardı. Gündüzleri ise onu kontrol ederlerdi.”⁸⁰

Selef-i salihinin tedebbür ile Kur’an’ı okuduklarına dair menkıbeler çoktur. Sözü uzatmamak adına bunlarla iktifa edeceğiz.

Ezcümle ifade ettiğimiz bütün bu ayetlerden, hadislerden ve selef-i salihinin hayat tablolarından aldığımız intiba ise, Kur’an-ı Kerim’i tedebbür ile okumak, düşünmek, tefekkür etmek, onu öğrenmek, öğrendiği ile amel etmek en hayırlı dönem olan Peygamber, sahabe ve tabiin dönemlerinde istikrarlı bir halde iken, sonraki dönemlerde ise tedebbürden uzaklaşmış olduklarından dolayı yükselememişlerdir. Müslümanların her zaman ve her mekânda Kur’ânî tedebbüre önem vermeleri, onu tefekkür etmeleri, inceliklerine aşina olmaları gerekmektedir. Bu onlar için daha yüce, daha görkemli, daha değerli ve daha ihtiramlı bir durumdur. Bunun içindir ki Cenabı Hak “*Allah’ın, kendisine Kitab’ı, hükmü (hikmeti) ve peygamberliği verdiği hiçbir insanın, “Allah’ı bırakıp bana kullar olun” demesi düşünülemez. Fakat (şöyle öğüt verir:) “Öğretmekte ve derinlemesine incelemekte olduğunuz Kitap uyarınca rabbânîler (Allah’ın istediği örnek ve dindar kullar) olun.”*”⁸¹ ayetinde, Hz. Peygamber ise “Sizin en hayırlı olanınız Kur’an’ı öğrenen ve öğretenlerinizdir.”⁸² buyurarak, Kur’an ile meşgul olanların, onu tedebbür ederek okuyanların, tefekkür ederek anlamaya çalışanların, tezekkür ederek anlatmayı kendilerine şiar edinenlerin en hayırlı insanlar olduğunu ifade etmişlerdir.

⁷⁵ el-Mü’min 40/71-72

⁷⁶ el-İnfitar 82/ 6-8

⁷⁷ Abdurrezzak, Ebubekir bin Hemmam es- San’anî, *Musannef Abdurrezzak*, Nşr. Merkezu’l-Buhus ve takniyetu’l-Malumat. (Kahire: Daru’t-Ta’sil, 2018), 2: 492.

⁷⁸ İbn Şeybe, Abdullah bin Muhammed bin İbrahim, *Musannef İbn Şeybe*, Thk. Muhammed Bade’s-Selam Şahin. (Burma: Daru Selefiyye, 2003), 2: 402.

⁷⁹ İbn Şeybe, *Musannef İbn Şeybe*, 2: 403.

⁸⁰ Gazali, Ebu Hamid Muhammed bin Muhammed, *İhyau Ulumu’d-Din*, (Beyrut: Darul Marife, trs.) 1: 275.

⁸¹ Ali İmran 3/79

⁸² Buhari, “Fezailu’l-Kur’an”, 21

6. TEDEBBÜRÜN HAKİKATI

Bir Müslüman için tedebbürün hakikati, Kur'an'ı gerçekten tertil üzere okuması; içeriğindeki gerçekleri, bilgileri, malumatları, realiteleri ve verileri düşünüp taşınması, özen göstermesi, planlaması ve üzerinde kafa yorması; mucizeleri, gariplikleri, harika, tuhaf ve ilginç yanlarını anlamaya çalışması, kavraması ve idrak etmesi; olağanüstü, acayip ve bütün garip konularını ayırt edebilmesi, açıklığa kavuşturması için uğraşı vermesi ve üzerinde çalışmasından geçmektedir.⁸³

Tedebbürün hakikati; Allah'ın Kur'an-ı Kerim'i inzal sebeplerinin içeriğiyle arzulan ve dilenen hedefleri gerçekleştirmede gizlidir. Tedebbürü emreden Kur'an ayetlerinde bu hakikati daha önce kısaca zikretmiştik.⁸⁴ Bu durumu izah eden ve tedebbürü teşvik eden ayetlerin hakikatine bakıldığı zaman, tedebbürün gerçek yönünü ve hakikatini açığa çıkaran iki hikmet ortaya çıkar:

Birinci Hikmet: Allah bu kitabı insanlara, kendilerine indirilene açıklaması ve onların da üzerinde düşünmeleri, içeriğindeki hükümleri, verilen sözleri ve korkutucu hususları anlatması ve diğer konuları beyan için Hz. Peygamber'e indirdi. *"(O peygamberleri) apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirilene açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'an'ı indirdik."*⁸⁵ *"Sana kitabı, ancak ayrılığa düştükleri şeyleri onlara açıklaman için ve iman eden bir topluma doğru yolu gösterici ve rahmet olarak indirdik."*⁸⁶

İkinci Hikmet: Allah'ın ayetlerini tefekkür ve tedebbür etmek, ayetlerinden dersler çıkarmak, öğütler almak, varılması istenen amaç, gaye, niyet ve hedeflerini düşünmek, dikkatle bakmak, derin derin dalmak, etraflıca mülahaza etmek, iyice incelemek, uzunca düşünmek, teemmül etmek ve içeriğindeki tüm hükümleri Allah'ın rızasına nail olmak gayesi ve hedefiyle yerine getirmek ve amel etmektir. *"Bu Kur'an, ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır."*⁸⁷, *"Hâlâ Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı."*⁸⁸, *"Onlar Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var?"*⁸⁹ ve buna benzer diğer ayetler bu hikmeti izah etmektedir.⁹⁰ *"Bu Kur'an, ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır."*⁹¹ ayetinde, Kur'an'ın indiriliş sebebi tedebbür olarak izah edilmiştir. Aynı zamanda ayetleri düşünmek ve öğüt almaktır. *"Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk."*⁹² Bu da ancak ayetleri tedebbür ve tefekkür ile mümkündür. Mademki Kur'an'ı inzalden maksat onu tedebbür etmektir, o halde tedebbürün anlamı tefekkür olup, onun hakikatlerini anlamak ve ahkâmı ile amel etmektir ki bu da Kur'ânî tedebbürün en yüksek hakikatidir. İmam Sa'di tefsirinde şöyle bir yorum getirmiştir: *"Allah mukaddes kitabında tedebbürü emretmiştir. Tedebbür, Kur'an'ın manalarını teemmüldür. Kur'ânî fikirlere dikkatle odaklanmaktır. İlkelerini ve sonuçlarını irdelemektir. Allah'ın kitabını tedebbür; ilim, bilim ve irfanın anahtarıdır. Her hayrın neticelenmesidir, her ilmin keşfedilmesidir, kalpteki imanın arttırılması hatta organlara kadar işlenmesidir, kulların Rabbini bilmesi ve kemal sıfatlarını tanumasıdır, tüm noksanlıklardan*

⁸³ Kurtubi, *el-Câmi'u li Ahkâmî'l-Kur'ân*, 1/2.

⁸⁴ Bkz. en-Nisa, 4/82; Sad, 38/29; Muhammed, 47/24; el-Mü'minun, 23/68

⁸⁵ en-Nahl 16/44

⁸⁶ en-Nahl 16/64

⁸⁷ Sad 38/29

⁸⁸ en-Nisa 4/82

⁸⁹ Muhammed 47/24

⁹⁰ Şinkifi, Muhammed Emin bin Muhammed Muhtar, *Edvau'l-Beyan Fi İdahi'l- Kur'an Bi'l-Kur'an*, Nşr. Bekr bin Abdullah Ebu Zeyd. (Cidde: Mecmeu'l-Fıkh'l-İslami, 2014.), 1990), 3: 10.

⁹¹ Sad 38/29

⁹² el-Maide 6/48

tenzih etmesidir, cennete erişim sağlayacak ameller ile cennet ehlinin evsafını bilmesidir, cehenneme ulaştıracak ameller ile cehennem ehlinin evsafını bilmesidir ve diğer bütün hakikatlerin ve gerçeklerin ortaya çıkmasıdır.”⁹³

Kur’ânî tedebbürün hakikatlerinden biri de, kişi ne kadar Kur’an’a dikkatle bakarsa o kadar imanı, ilmi, ameli ve ileri görüşlülüğü de artar. Bunun içindir ki Allah tedebbürü emretmiş, insanları ona teşvik etmiş ve Kur’an’ın inzalından maksadın da tedebbür olduğunu beyan etmiştir.

Tedebbür sürecinde kişi bazı gerçekler ile ruhî ve zihnî bazı faydalara erişmektedir. Bunları şöyle izah edebiliriz:

Kul, tedebbür ile ilme’l-yakin seviyesinde Kur’an-ı Kerim’in Allah’ın kelamı olduğunun hakikatine varmaktadır. Zira o bazısının bazısını tasdik ettiğini ve doğruladığını görür. Bazısının bazısına uygunluğunun şuuruna varır. Bazı hükümlerin, bazı kıssa ve haberlerin Kur’an’ın değişik yerlerinde zikredildiğini ve her birinin de birbirini tasdik ettiğini ve birbirine muvafık ve uygun olduğunu, kesinlikle birbirine aykırı ve aralarında tezat olmadığını görür ki bununla da Kur’an’ın kemal noktasına varır. Bu gerçeklerle Kur’an’ın her şeyi bilen, gözeten, yaratan ve müdebbir olan Allah’ın kelamı olduğunun da hakikatine varır. *“Hâlâ Kur’an’ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah’tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı.”*⁹⁴ Yani mademki Kur’an Allah’ın indinden ve yanındandır, Allah tarafından gönderilmiş ve Allah’ın kelamıdır o halde onda ihtilaf ve tezatlık olmaz.⁹⁵

Kur’ânî tedebbürün hakikatlerinden biri de, ümmetin sorumlu ve mesuliyet duygusu ile bağlanması gerektiği İslam dininin, hem akidevî ve şerî’î hükümleri, hem de hayatın tüm alanlarını düzeltme adına kanun ve düzenlemeleri içerdiğinin şuuruna ve hakikatine vardır. Cenab-ı Hak dinin kemal noktasını ayetle ifade etmektedir: *“Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm’ı seçtim.”*⁹⁶ Buradaki kemal nokta, Allah’ın her şeyi açıkladığı ve beyan noktasında hiçbir eksik bırakmadığıdır. *“Sana bu kitabı; her şey için bir açıklama, doğru yolu gösteren bir rehber, bir rahmet ve Müslümanlar için bir müjde olarak indirdik.”*⁹⁷ Ve *“İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur’an’ı indirdik.”*⁹⁸ ayetlerinde, Allah’ın her şeyi kemal noktası ile hiçbir eksik bırakmadan bilinmesi gereken her şeyi, en güzel bir şekilde açıkladığı; ümmetin ibadetinde, muamelatında, siyasetinde ve hayatın tüm yaşam alanlarında ve her asırda ihtiyaç duyulan her noktada temel bütün hususları ve bilinmesi gereken tüm incelikleri açıkladığı ifade edilmektedir.⁹⁹

Kur’ânî tedebbür, O’nun mucizevî yönünü de açıklıyor. Zira Kur’an’a tedebbür ile bakan ve okuyan kişi hem lafzen hem de manen açık, gizli ve sanatsal bir şekilde Kur’an’ın i’caz yönünün farkına varır. *“Elif Lâm Râ. Bu Kur’an; ayetleri, hüküm ve hikmet sahibi (bulunan ve her şeyden) hakkıyla haberdar olan Allah tarafından muhkem (eksiksiz, sağlam ve açık) kılınmıştır.”*¹⁰⁰

⁹³ Sa’di, Abdurrahman bin Nasır bin Abdullah, *Teyşiru’l-Kerimu’r-Rahman Fi Tefsiri Kelamu’l-Menan*, Thk. Abdurrahman bin Mualla el-Luveyhik. (Beirut: Müessesetü’r- Risale, 2000), 1: 189.

⁹⁴ en-Nisa 4/82

⁹⁵ Sa’di, *Teyşiru’l-Kerimu’r-Rahman*, 1: 189.

⁹⁶ el-Maide 5/3

⁹⁷ en-Nahl 16/89

⁹⁸ en-Nahl 16/44

⁹⁹ İbn Aşur, *Tefsir’u-Tahir Ve’t-Tenwir*, 4: 133.

¹⁰⁰ Hud 11/1

Kur'an-ı Kerim ayetleri ve lafızları delillerle sağlam hale getirilmiş, sonra da etraflıca açıklanmış, lâfzen ve manen açık, eşi ve benzeri olmayan bir kitaptır.¹⁰¹

Kur'an-ı Kerim gelecekte ve geçmişte gayba delalet eden her haberi aynen olmuş gibi bize bildirmektedir. Her hayırlı hususu emretmiş, kötü hususu da nehyetmiştir. *"Rabbinin kelimesi (Kur'an) doğruluk ve adalet bakımından tamdır. Onun kelimelerini değiştirebilecek yoktur. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."*¹⁰² Kur'an'ın haberlerinde doğruluk, ahkâmında adalet, her hükmünde ise hakikat, doğruluk ve yol göstericilik vardır. Arap şiirlerini yücelten ve onları değerli kılan hiçbir yalan, iftira, çılgınlık ve macera Kur'an'da bulunmamaktadır. Kur'an ise mufassal ve mücmel olarak belagatin en üstün seviyesinde ve akıcı bir üslup kullanmıştır. Haberlerine ve içeriğine tefekkür, teemmül ve tedebbür ile bakıldığı zaman ne kadar tatlı bir tefekkür ve bakış açısı ile bakıldığının da farkına varılacaktır. Kelimeleri ve cümleleri tekrar edilsin veya edilmesin hatta her tekrar edilişte bir tatlılık ve yücelik meydana gelmektedir. Kur'an tedebbür sadedinde incelendiği zaman tehdit, gözdağı ve korkutma içeren ayetler dağları adeta birbirinden ayırıp ürpertiyor, peki ya ince, zayıf, narin ve kibar kalpler nasıl olur acaba? *"Eğer biz, bu Kur'an'ı bir dağa indirseydik, elbette sen onu Allah korkusundan başını eğerek parça parça olmuş görürdün. İşte misaller! Biz onları insanlara düşünsünler diye veriyoruz."*¹⁰³ Terğib (teşvik) konusu içeren ayetlerde bir söz verildiğinde kalp, kulak ve basiret ile beraber tüm duyu organları güzelliklere açılır, cennette adeta eğlendirecek bir tavır sergiler ve arş-ı Rahman'ın komşuluğuna erdirilir. *"Hiç kimse, yapmakta olduklarına karşılık olarak, onlar için saklanan göz aydınlıklarını bilemez."*¹⁰⁴, *"Onlar için altın tepsiler ve kadehler dolaştırılır. Canlarının istediği ve gözlerinin hoşlandığı her şey oradadır. Siz orada ebedî olarak kalacaksınız."*¹⁰⁵ Terhib (korkutma) konusu içeren ayetler de tedebbürü en ince ayrıntısına kadar düşündürmektedir. *"Peki, karada sizi yere geçirmesinden yahut üzerinize taşlar savuran kasırga göndermesinden, sonra da kendinize bir vekil bulamamaktan güvende misiniz?"*¹⁰⁶, *"Göktekinin sizi yere geçirivermeyeceğinden emin mi oldunuz? (O zaman) bir de bakarsınız yeryüzü şiddetle çalkalanıyor. Yahut göktekinin, üzerinize taş yağdıran rüzgâr göndermeyeceğinden mi emin oldunuz? O zaman, uyarım nasılmış bileceksiniz!"*¹⁰⁷ Azar ve tekdir içeren ayetlerde de tedebbür ile düşündürmektedir. *"Bunların her birini kendi günahları yüzünden yakaladık. Onlardan taş yağmuruna tuttuklarımız var. Onlardan o korkunç sesin yakaladığı kimseler var. Onlardan yerin dibine geçirdiklerimiz var. Onlardan suda boğduklarımız var. Allah onlara zulmediyor değildi, fakat onlar kendilerine zulmediyorlardı."*¹⁰⁸ Öğüt ve nasihat içeren ayetler de tedebbüre sevk etmektedir. *"Ey Muhammed! Ne dersin; biz onları yıllarca (dünya nimetlerinden) yararlandırsak, sonra da kendilerine tehdit edildikleri şey gelse, (halleri nice olurdu?) (Dünyada) yararlandırıldıkları şeyler onlara fayda sağlamazdı."*¹⁰⁹ Belagat, fesahat (akıcılık) ve halavet (tatlılık) içeren diğer ayetlerde de tedebbürü en ince ayrıntısına kadar yaşamaktayız. Emirlerle ve nehiylere delalet edip hüküm içeren ayetlere bakıldığında özellikle emir içeren ayetlerde iyilikler, doğruluklar, güzellikler, faydalı hususlar, güzel ve sevilen konular göze çarpmaktadır. Nehiy içeren ayetlerde ise, çirkin, iğrenç, kötü, berbat, tiksindirici, itici, rezil ve aşağılık konular göze çarpmaktadır. *"Onlar, yanlarındaki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları Resule, o ümmî peygambere uyan kimselerdir. O, onlara iyiliği emreder, onları kötülükten alıkoyar. Onlara iyi ve temiz şeyleri helal, kötü ve pis şeyleri haram kılar. Üzerlerindeki ağır yükleri ve*

¹⁰¹ İbn Kesir, *Tefsîrül-Kur'ani'l-Azîm*, 1: 199.

¹⁰² el-En'am 6/115

¹⁰³ el-Haşr 59/21

¹⁰⁴ es-Secde 32/17

¹⁰⁵ ez-Zuhruf 43/71

¹⁰⁶ el-İsra 17/68

¹⁰⁷ el-Mülk 67/16-17

¹⁰⁸ el-Ankebût 29/40

¹⁰⁹ eş-Şuarâ 26/205-207

zincirleri kaldırır. Ona iman edenler, ona saygı gösterenler, ona yardım edenler ve ona indirilen nura (Kur'an'a) uyanlar var ya, işte onlar kurtuluşa erenlerdir."¹¹⁰ ayeti konumuza ışık tutmaktadır. Kıyamet ahvalini anlatan ayetlere baktığımızda, özellikle de cennet ve cehennem ile ilgili ayetlerde, cennetin nimetleri, orada Allah'ın dostlarına hazırlanan nimetleri, cehennemin azabı, genel anlamı ile sakındırılan ve özendirilen konular, hayırlı işlerin yapımına, şer işlerden de sakındırılmasına, dünyadaki zühd ve takva ile ahiretteki rağbetler ve isteklerin hepsine akıllı insanların arzusu, kötü ve şerli insanların da bu nimetleri önemsememesi ve dolayısıyla arzu etmemesi, en ince ayrıntısına kadar anlatılmakta ve bunu tedebbür ederek düşünmeye sevk etmektedir.¹¹¹

Bu konuda son olarak ifade edeceğimiz husus ise tedebbür noktasında varılması istenen en önemli iki gerçek Allah'ı tanımak ve O'na eksiksiz bir şekilde ibadet etmektir. Bu iki husus yaradılış gayemizdir. Aynı zamanda bizleri kurtuluşa, hayra, salaha ve felaha ulaştırır. Dünyevi ve uhrevi mutluluğun da anahtarlarıdır. Mutlak itibariyle en şerefli ve en kıymetli lezzetlerdir. Kaybolması halinde ise hayırlardan uzak kalınacağı şüphesizdir. Rabbimizden niyazımız kalplerimizi marifeti ve muhabbeti ile doldurması, açık ve gizli tüm hallerimizi ve ibadetlerimizi kendi rızası uğruna yapılanlara tebdil etmesi ve emirlerine harfiyen uyan kullarından eylemesidir.¹¹²

7. TEDEBBÜRÜN BİREY VE TOPLUM ISLAHI AÇISINDAN ÖNEMİ

Şüphesiz ki hidayet nimeti, fertlerin selameti ve toplumun ıslahında en önemli nimetlerden, hakka ve hakikate erişim noktasında da en önemli hususlardandır. Zira hidayet olmaz ise yapım, üretim ve icatlar meydana getirme nimeti bozuk, dengesiz, düzensiz, sağlıksız ve giderek kaybolan bir hal alır. Buradaki hidayetten maksat dindir. İman ve salih amellerdir. Aslı ise sahih ve sağlam bir akidedir. Malumları üzere yasama ve hüküm koyma erkinin en önemli arzusu ve talebi, Allah'tan başkasına ibadet etmeme emridir. Zira bu husus ıslahın ve onarmanın aslı ve esasıdır. Hiç şüphesiz akidenin ve fikirlerin ıslahı amellerin ıslahından öndedir. Akıl ancak uygun ve salih işleri istemekle yorulmakta ve çaba sarf etmektedir. Aksi takdirde nefis zaten kötülüğe meyyaldır.¹¹³ Bu husus yaşadığımız çağda inanç ve fikir güvenliği ve emniyeti olarak bilinmektedir. Bir hadiste şöyle buyrulur: "Dikkat edin! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki o iyi/doğru/ düzgün olursa bütün vücut iyi/doğru/düzgün olur; o bozulursa bütün vücut bozulur. Dikkat edin! O, kalptir."¹¹⁴

İnsanoğlu mademki toplumun olmazsa olmazıdır, uygarlığın ve medeniyetin dayanağıdır, ıslahı da Kur'an ve sünnette belirtilen hususlar ve değerler muvacehesinde olmalıdır. Bu da ancak ve ancak tedebbür, tefekkür, teakkul ve tefehüm hususlarına bağlı kalarak maddeten ve manen seçkin bir ümmet oluşturma hedefini en öne alan ve önceleyen Kur'an-ı Kerim ile meşgul olmakla mümkündür. "Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah'a iman edersiniz. Kitap ehli de inansalardı elbette kendileri için hayırlı olurdu. Onlardan iman edenler de var. Ama pek çoğu fasık kimselerdir."¹¹⁵ Bu ümmet, ümmetlerin en hayırlısıdır. Fertleri de insanlara en faydalı olanlarıdır. Zira onlar hukukî ve aklî olarak iyi ve güzel olan her marufu emreder, yine hukukî ve aklî olarak kötü ve çirkin olan her kötülükten de alıkoyar, kesin ve kat'i olarak ta Allah'ı tasdik eder, bunun numunesi olarak da salih amelleri işlerler.¹¹⁶

¹¹⁰ el-A'raf 7/157

¹¹¹ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Çur'ani'l-Azîm*, 1: 200-201.

¹¹² Sa'di, *Teyşiru'l-Kerimi'r-Rahman*, 1: 741.

¹¹³ İbn Aşur, *Tefsîr'u-Tahir ve't-Tenvir*, 14: 54

¹¹⁴ Buhari, "İman", 39

¹¹⁵ Ali İmran 3/110

¹¹⁶ Kurtubi, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 4: 173; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Çur'ani'l-Azîm*, 1: 90.

Şüphesiz ki hayat, Allah'ın kitabı ile beraber olduğu zaman olgunlaşır ve Allah'ın bahşettiği nimetlerden bir nimet olur. Kur'an'ı kendisine rehber ve önder kılan insan en mutlu ve en bahtiyar insandır. Mü'min de öyle olmalıdır. Ayetleri tedebbür, tefekkür ve tefehhüm ettikten sonra onun rehberliği, kılavuzluğu ve yol göstericiliği ile hidayete erer ve doğru yolu bulur. Kur'an'ı kendisine rehber ve önder kılan toplumlar da en mutlu ve en bahtiyar toplumlardır. Kendisini Kur'an'ın hidayetinden mahrum eden toplumlar da dertlere, sıkıntılara, gam, keder ve ızdıraplara maruz kalır; hayatlarında sağa ve sola yalpalamalar meydana gelir, neticesinde de yollarını şaşırır; ömürleri ile beraber dünya ve ahiretleri de zayi olur.¹¹⁷ "(Ey Muhammed!) De ki: "Amelce en çok ziyana uğrayan; iyi iş yaptıklarını sandıkları halde dünya hayatındaki çabaları kaybolup giden kimseleri size haber verelim mi? Onlar, Rab'lerinin ayetlerini ve O'na kavuşacaklarını inkâr eden, böylece amelleri boşa çıkan, o yüzden de kıyamet gününde amelleri için bir terazi kurmayacağımız kimselerdir."¹¹⁸

Kur'an'la geçirilen her bir vakit berekettir. Zira insanoğlu böylelikle Rabbinin kelamıyla yaşar. Allah'ın kendisiyle adeta konuştuğunu, manen yükseldiğini, ilahî inayetin ve yardımın kendisini kuşattığını ve himaye ettiğini, elinden tutup mutluluğa ve kurtuluşa götürdüğünü hisseder. Kur'an'ın derin izlerini fert ve ümmetin hayatında hisseder. Kur'an'ı tedebbür, tefekkür ve teemmülünden sonra esrarına da vakıf olur ki bu vukufiyet başta kendisinde sonra da beşeriyet hayatının kalan kısmında olumlu yönden yeni bir biçim ve tasarım kazandırır.¹¹⁹ Kur'an'a sırt çeviren, tedebbür etmeyen, tefekkür ve teemmüle yanaşmayan, heva ve hevesine uyanlar ise köklü İslam kültür ve metotlarına aykırılığı ile bilinen batıcı ve laik kültürlerle beraber olumsuz yöntemlere, metotlara ve yollara tabi olup karanlık ve derin tehlikelere maruz kalacaklardır. "Kendisine ayetlerimizi verdiğimiz halde onlardan sıyrılıp da şeytanın kendisini peşine taktığı, bu yüzden de azgınlardan olan kimsenin haberini onlara anlat."¹²⁰ İşte burada fert ve toplumun sosyal, kültürel, iktisadi, ictimai ve eğitsel başta olmak üzere insan hayatında önemli olan tüm yaşam alanlarında ilerlemesinde, Kur'ânî tedebbürün hakikatini ve ehemmiyetini idrak ederiz.¹²¹

8. KUR'ÂNÎ TEDEBBÜR ve İSLAMÎ GÖRÜŞE GÖRE ISLAH

Sözlükte "iyi ve yararlı olma" anlamındaki salâh kökünden masdar olan "ıslah"; genel olarak "düzeltmek, daha iyi hale getirmek" manasında kullanılır ve bir ölçüde Batı dillerindeki reform kelimesine tekabül eder.¹²² İslamî düşünceye göre ıslah, Allah'ın, insanları üzerinde yarattığı fitrata dönüş olup hayatını o fitratın gereğine göre idame ettirmektir. "Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sınıksız tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler."¹²³ Fıtrata dönüş demek, dine ve Peygamber'in sünnetine dönüş demektir. "İşte bu dosdoğru dindir."¹²⁴ ayeti buna delalet etmektedir. Bunun aksi ise zahîrî yönden ıslah olarak görünse de o fesattır. Islaha ve manevi rehberliğe dönüşte ise fitrat gereği, Allah'ın nefislere yerleştirdiği hayırların gelişmesi ve çoğalması vardır.¹²⁵

Islah; peygamberlerin, enbiyaların, muhlislerin ve Allah için irşad eden davetçilerin görevidir. Allah (cc) Hz. Şuayb'ın lisanı ile şöyle buyurur: "Şuayb şöyle dedi: "Ey kavmim!

¹¹⁷ Beğavî, Ebu Muhammed Hüseyin b. Mesud, " Meâlimü't- Tenzil", Nşr. Muhammed Abdullah en- Nemr. (Riyad: Dârü't-Tayyibe, 1997),1: 5.

¹¹⁸ el-Kehf 18/103-105

¹¹⁹ Beğavî'nin mukaddimesi, Meâlimü't- Tenzil, 1: 5.

¹²⁰ el-A'raf 7/175

¹²¹ Beğavî, Meâlimü't- Tenzil, 1: 5.

¹²² Merad, Ali "İslah" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 19/ 143.

¹²³ er-Rum 30/30

¹²⁴ er-Rum 30/30

¹²⁵ İbn Aşur, Tefsir'u-Tahir Ve't-Tenvir, 2: 44.

Söyleyin bakayım, ya ben Rabbim'den gelen açık bir delil üzere isem ve katından bana güzel bir rızık vermişse!... Ben size yasakladığımı kendim yapmak istemiyorum. Ben sadece gücüm yettiğince (sizi) düzeltmek istiyorum. Başarım ancak Allah'ın yardımı iledir. Ben sadece ona tevekkül ettim ve sadece ona yöneliyorum.”¹²⁶ Yani halinizi düzeltip çıkarlarınızı terk ettirmekten başka hedefim ve gayem yoktur ki bu ıslah, din, dünya ve ahiret ahvaline şamildir.

Kur'ânî tedebbürün ıslah noktasında fert, toplum ve hayatın tüm yaşam alanlarındaki önemi, başta insanların yaratılış amacı olan ve aynı zamanda her türlü hayra, kurtuluşa ve iyiliğe ulaştıran marifetullah (Allah'ı bilmek) ve O'na ibadet etme olmak üzere Kur'an'da açıklanması istenen tüm maksat ve gayelerin idrakine varmakla ortaya çıkmaktadır. *“Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”¹²⁷ Yeryüzünde ıslah, Allah'a ibadet ve O'na iman etmekle yaşanır. Zıddı halinde ise yeryüzünde fesat yayılır, yaratılış gayesine ters durumlar ortaya çıkar.¹²⁸*

9. KUR'ÂNÎ TEDEBBÜRÜN GAYELERİ ve BOYUTLARI

Kur'an'ın ıslah konusunda temas ettiği tedebbürün gayeleri ve boyutlarını şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Akidenin Islahı: İtikadın ıslahı ve sağlam akidenin öğretimi, yaratılanların ıslahında en büyük etkindir. Zira itikadın ıslahı, ıslahın aslı ve ana unsurudur, gerek şimdi gerekse gelecekte doğruluk ve iyilik kapısının anahtarı ve kurtuluş reçetesidir. Zira bu durum, nefsi, Kur'an'ın itaat etmesini istemediği hususlardan uzaklaştırmakta, kalbi de şirke götüren ve ona ulaştıran unsurlardan ve kuruntulardan temizlemektedir. *“Biz onlara zulmetmedik. Fakat onlar kendilerine zulmettiler. Rabbinin azap emri gelince Allah'ı bırakıp da taptıkları ilahları kendilerine hiçbir fayda sağlamadı. İlahları onların sadece ziyanlarını artırdı.”¹²⁹ Ayet-i kerimede müşriklerin sözde ilahlarına “ziyanları arttırma” hususu isnat edilmiştir. Taptıkları ve değer verdikleri ilahlar sahte olunca, varacakları nokta da bu olsa gerek. Helak olmaları ve yok olup zarar görmelerinin sebebi de ibadet etmeleri gereken gerçek ilahı bırakıp sahte ilahlara yönelmeleridir.*

2. Ahlakın Islahı: Bu da ancak doğru bir eğitim ve İslamî bir edeple mümkündür. *“Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.”¹³⁰ Hz. Aişe bu durumu Hz. Peygamber'in ahlakı sorulduğu zaman şöyle özetlemiştir: “Siz Kur'an'ı okumuyor musunuz? Onun ahlakı Kur'an'dı.”¹³¹*

3. Yasamanın Islahı: Yasamadan maksat, örf, gelenek, görenek, adet, alışkanlık, prensip, müesseselerin iş ve işlemlerini sevk ve idare eden usuller ve uluslararası örfler ile beraber, hukuksal, iktisadi, eğitsel, sıhhi ve İslam yasama ve ceza hukuku ile ilgili diğer işlemleri içermektedir. *“(Ey Muhammed!) Biz sana Kitabı (Kur'an'ı) hak olarak indirdik ki, insanlar arasında Allah'ın sana öğrettikleri ile hüküm veresin. Sakın hainlerin savunucusu olma.”¹³², “(Ey Muhammed!) Sana da o Kitab'ı (Kur'an'ı) hak, önündeki kitapları doğrulayıcı, onları gözetici olarak indirdik. Artık Allah'ın indirdiği ile aralarında hükmet ve sana gelen haktan ayrılıp da onların arzularına uyma.”¹³³ Kur'an, yasama ile ilgili genel kuralları genel bir şekilde, önemlilerine ise ayrıntılı bir şekilde değinerek ifade etmiştir. *“Sana bu kitabı; her şey için bir açıklama, doğru yolu gösteren bir rehber, bir rahmet ve Müslümanlar için bir müjde olarak indirdik.”* (en-Nahl 16/ 89), *“Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı**

¹²⁶ Hud 11/ 88

¹²⁷ ez-Zariyat 51/56

¹²⁸ Sa'di, *Teyisiru'l-Kerimu'r-Rahman*, 1/ 42.

¹²⁹ Hud 11/101

¹³⁰ el-Kalem 68/4

¹³¹ Müslim, “Müsâfirîn”, 139

¹³² en-Nisa 4/ 105

¹³³ el-Maide 5/ 48

seçtim." (el-Maide 5/3) Buradaki "kemal" den maksat, kıyas ile beraber tüm soyut gerçekler ve genel hükümlerin çıkarımıdır.¹³⁴

4. Siyasetin İslahı: Kur'an-ı Kerim, gerek özel gerekse genel anlamda hayatın tüm alanlarında ve her seviyesinde, ümmetin siyasetini ıslah etmek, genel anlamda işlerini düzenlemektir. Siyaset konusu Kur'an'da büyük bir yer kaplamaktadır. Bundan maksat ise ümmetin gerek ferdi gerek toplumsal gerekse de sistemlerini muhafaza etmektir. Bu da ancak ve ancak itikadî ve ahlakî olarak genel durumlarını ıslah etmek, aklen, fikren ve bedenen de tehlikeli ve zararlı hastalıklardan beri olmakla, her şeyde ve her hususta orta yolu bulabilmekte, husumetten, ihtilaftan, ayrılıktan ve her türlü zıtlıktan, aşırılıktan, ölçüsüzlükten, savurganlıktan ve radikalizmden uzak olmakla mümkün olabilecektir. *"Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sınıksız sarılın. Parçalanıp bölünmeyin. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de o, kalplerinizi birleştirmişti. İşte onun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz. Yine siz, bir ateş çukurunun tam kenarında idiniz de o sizi oradan kurtarmıştı. İşte Allah size ayetlerini böyle apaçık bildiriyor ki doğru yola eresiniz."*¹³⁵, *"Şu dinlerini parça parça edenler ve kendileri de gruplara bölünmüş olanlar var ya, (senin) onlarla hiçbir ilişkin yoktur. Onların işi ancak Allah'a kalmıştır. Sonra (O), yapmakta olduklarını kendilerine haber verecektir."*¹³⁶, *"Allah'a ve Resûl'üne itaat edin ve birbirinizle çekişmeyin. Sonra gevşersiniz ve gücünüz, devletiniz elden gider. Sabırlı olun. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir."*¹³⁷ Bu duruma işaret eden ayetlerin bu kadarı ile iktifa edelim.¹³⁸

5. Kıssalarla İslah: Kıssalardan maksat geçmiş ümmetlerin haberleridir. Konu ile ilgili ayetleri tedebbür ve tefekkür ederek güzel hallerinden örnek alıp teselli bulmaktır. *"Sana bu Kur'an'ı vahyetmekle kıssaların en güzelini anlatıyoruz. Hâlbuki daha önce sen bunlardan habersiz idin."*¹³⁹; *"İşte, o peygamberler, Allah'ın doğru yola ilettiği kimselerdir. (Ey Muhammed!) Sen de onların tuttuğu yola uy. De ki: "Bu tebliğe karşı sizden bir ücret istemiyorum. O (Kur'an), bütün âlemler için ancak bir uyarıdır."*¹⁴⁰ Eski ümmetlerin zararlı, kusurlu, yanlış ve eksik yönlerinden korunmak da bu ıslahın içeriğine dâhil edilebilir. *"Kendilerine zulmedenlerin yerlerinde oturdunuz. Onlara ne yaptığımız ise size belli olmuştu. Size misaller de vermiştik."*¹⁴¹

6. Talim ve Terbiye ile İslah: Muhatapların yaşadığı asra uygun olan eğitim ve terbiye metodu, yöntemi, müfredatı, eğitim ve öğretim programı ve diğer metotlar vasıtası ile ıslah çalışmalarına katkı yapılabilir. Kur'an bu metoda ilaveten akli denge eğitimini ve dalalette olanlarla mücadelede mantıksal çıkarım ve delillendirmeyi, feraset ve ileri görüşlülük olmayı ve aynı zamanda hikmetle vurgulamayı da kullanmıştır. *"Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar."*¹⁴² Bazı konularda tekrar edilen uyarılar da ilmin ve eğitimin ıslahına fayda sağlamaktadır. *"İşte bu temsilleri biz insanlar için getiriyoruz. Onları ancak bilginler düşünüp anarlar."*¹⁴³, *"De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar."*¹⁴⁴, *"Nûn. (Ey Muhammed) Andolsun kaleme ve satır satır yazdıklarına ki, sen Rabbinin nimeti sayesinde, bir deli değilsin."*¹⁴⁵ Bu

¹³⁴ İbn Aşur, *Tefsir'u-Tahir Ve't-Tenvir*, 1: 41.

¹³⁵ Ali İmran 3/103

¹³⁶ el-Enam 6/159

¹³⁷ el-Enfal 8/46

¹³⁸ İbn Aşur, *Tefsir'u-Tahir Ve't-Tenvir*, 1: 41.

¹³⁹ Yusuf 12/3

¹⁴⁰ el-Enam 6/90

¹⁴¹ İbrahim 14/45

¹⁴² el-Bakara 2/269

¹⁴³ el-Ankebut 29/43

¹⁴⁴ ez-Zümer 39/9

¹⁴⁵ el-Kalem 68/1-2

ayetlerde okumanın, yazmanın, daha geniş bir ifade ile eğitim ve öğretimin üstünlüğüne ve meziyetine önem verilmiştir.¹⁴⁶

7. Va'd ve Va'id ayetlerini tedebbür ederek ıslah: Bu tür ayetler iyilik, kötülük ve ceza içeren hususlar ile beraber aynı zamanda öğüt, uyarı ve müjdeli hususları içermekte, inatçılar ile mücadele ederken kullanılan deliller ile terğib ve terhib içeren tüm ayetler bu kategoride değerlendirilebilir.

8. Kur'an'ın i'caz yönünü açıklayan ayetleri tedebbür ederek ıslah: Bu tür ayetler aynı zamanda Hz. Peygamber'in kendisini ve nübüvvetini doğrulamaktadır. Meydan okumadan sonra mucizenin gösterimi tasdiki gerektirmektedir. Kur'an bu özelliği ile lafzıyla mucize olup, manasıyla ve içeriğiyle de her türlü inkârcıya deliller gösterip meydan okumaktadır. *"Yoksa onu (Muhammed kendisi) uydurdu mu diyorlar? De ki: "Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi siz de onun benzeri bir süre getirin ve Allah'tan başka, çağırabileceğiniz kim varsa onları da yardıma çağırın."*¹⁴⁷ Bütün bu açıklamalardan sonra ıslah etmekle görevli olanların misyonu ve vazifesi Kur'an'ı tedebbür, tefekkür ve teemmül edip toplumsal hayatın tüm alanlarına başta ictimâî, iktisadî, kültürel ve eğitsel alanları olmak üzere insanoğlunun olduğu her zaman ve zeminde adeta ıslah idaresi gibi çalışıp fert ve toplum ıslahını temin ile dini ve dünyevi tüm hasletlerini ve durumlarını düzeltmek için uğraşı vermesi gerekmektedir.¹⁴⁸ İslahı önce nefsinde sonra da en yakınından başlamak kaydı ile başta ailesi olmak üzere toplumun geri kalan kesimine yayması, *"Ben sadece gücüm yettiğince (sizi) düzeltmek istiyorum."*¹⁴⁹ ayetinin sırrına vakıf olup bu konuda sadece nefsine güvenmeyip Rabbinden de tevekkül ile beraber yardım istemeli ve neticesinde başarının geleceğine olan güvenini sağlamlaştırılmalıdır. *"Başarım ancak Allah'ın yardımı iledir. Ben sadece ona tevekkül ettim ve sadece ona yöneliyorum"*¹⁵⁰ ve *"Ey Allah'ım! Senin rahmetini istiyorum, Beni göz açıp kapayıncaya kadar bile olsa nefsimle baş başa bırakma"*¹⁵¹ hadisi mucibince tevekkülü elden bırakmadan ve nefsi ile baş başa kalmayıp Rabbine ve O'nun emrine dönmeyi kendisine şiar edinmelidir.

Hz. Peygamber, Kur'an'ı anlamadan ve hükümleri ile amel etmeden okuyan münafığı kötüleştirmiştir. İnsanlar Kur'an'ı okuma hususunda dört guruba ayrılırlar: Birinci grup: İman ve Kur'an ehli. Bunlar insanların en faziletlisidirler. İkinci grup: İmandan ve Kur'an'dan yoksun olanlardır. Üçüncü grup: Kendilerine Kur'an verildiği halde; iman verilmeyen kimselerdir. Dördüncü grup ise; kendilerine iman verilen ve fakat Kur'an verilmeyen kimselerdir. Kendisine tedebbür ve anlayışla okuma kabiliyeti verilenler, tedebbürsüz çokça Kur'an okuyan kimseden daha da üstündür. İşte bu güzel vasıf Hz. Peygamber'in siretidir. Zira O, Kur'an'ı tertil ile okur, süre-zaman bakımından uzadıkça uza(tır)rdı. Bazen da bir ayeti tekrarlardı demişlerdir.¹⁵²

SONUÇ

Kur'an, ayetlerinin manası tedebbür ve tefekkür edilsin diye nazil olmuştur. Manası düşünülmeden ve gereği ile amel edilmeden sadece okunmak üzere nazil olmamıştır. Kur'an'ı, inceden inceye düşünmeyen münafıkların kalpleri üzerinde kilitler vurulduğu ifade edilmiştir. *"Onlar Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var?"*¹⁵³

¹⁴⁶ İbn Aşur, *Tefsir'u-Tahir Ve't-Tenvir*, 1: 41.

¹⁴⁷ Yunus 10/38

¹⁴⁸ İbn Aşur, *Tefsir'u-Tahir Ve't-Tenvir*, 1: 42.

¹⁴⁹ Hud 11/88

¹⁵⁰ Hud 11/88

¹⁵¹ Ebu Davud, "Edeb", 110

¹⁵² İbn Kayyim, Ebu Abdullah Şemsuddin Muhammed bin Ebubekir, *Zadul Mead*, (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2014), 1: 88-89

¹⁵³ Muhammed 47/24

Herhangi bir konuda bir ölçüye göre hareket edip sonuca varma gayreti diye nitelendirilen *tezekkür*, o şeyin neye dayandığını, arkasında neyin ya da kimlerin olduğunu bulma gayreti diye nitelendirilen *tedebbür*, zihnin sebepler ve sonuçlar arasında derinlemesine bağ kurması; sebep-sonuç, illet-hikmet, eser-müessir, fail-fiil, Halik-mahlûk, sanat-sanatkâr hülâsa her şeyle bir şey arasında bağ kuran düşünce olarak nitelendirilen *teakkül* ve işin gerektirdiği doğru ölçü ne ise onu dikkate alarak sonuca ulaşma gayreti diye nitelendirilen *tefakkuh* tabirleri, Kur'an'ın birçok ayetinde geçen düşünce eylemleri olarak bilinmektedir.

Ayetlerin manalarını tedebbür ve tefekkür etmeyen kimseye Allah yardımcı olmaz. Allah yardım etmeyince de, Kur'an'da gizli bulunan sırlara vakıf olamaz. Mesela surelerin tertibinin ilk bakışta gelişi güzel sıralanmış olduğu zannedilmektedir. Fakat gerçekten bu tertip, tenasüp ve insicam bakımından mükemmel bir seviyede bulunmaktadır.

Genel olarak bakıldığı zaman; tedebbür akli konularda âlimlere, tezekkür de nakli konularda akıl sahiplerine tahsis edilmiştir. Kur'an, yalnızca âlimler tarafından anlaşılması istememiş, akıl sahiplerinin de onu dikkatlice okuyup anlamalarını ve gereği ile amel etmelerini lüzumlu kılmıştır. Böylelikle hem âlimlerin hem de akıl sahiplerinin Allah'a gereken tazimi gösterip, emirlerini yerine getirerek yasaklarından kaçınmaları emredilmiş, eşyanın hakikati gereği gibi düşünmeye da'vet edilmiş, insanları nefsanî istek ve arzularından kurtarıp hakka ve hakikate yönelmeleri istenmiştir. Bu özelliği ile Kur'an, hem dünyayı düzenleyen hem de ahireti hatırlatıp ona hazırlayan yüce bir hayat kitabı olmuştur.

Tedebbür konusundaki rehberimiz Hz. Peygamber'in uygulamalarıdır. Zira başta O olmak üzere örnek olduğu sahabe de Kur'an'ı tedebbür ile, anlamını fahmederek ve anlayarak okurlardı. Hz. Peygamber Kur'an'ın ilk muhatabıdır. Bu nedendir ki O'nun Kur'an'ı okuyuş şekli, Müslümanlar için çok önemlidir. Kendisi Kur'an'ı doğru ve güzel bir şekilde okumuş, sürekli olarak ashabını güzel okumaya teşvik etmiştir. Kur'an okuduğunda kelimeler gayet açık bir şekilde anlaşılırdı. Dinleyenlerin daha rahat anlaması ve ezberlemesi için ağır ağır, tane tane, tefekkür ve tedebbür ile okur, çoğunlukla da her ayetin sonunda dururdu. Bundan dolayısıdır ki Kur'an okuyan kişi, okumuş olduğu ayetin veya kelimelerin manasını düşünmeli, ayetin manasını anlamadan, diğer bir ayete geçmemelidir. Hz. Peygamber (s.a.v.) Kur'ânî tedebbür konusunda çok seviyeli ve yüksek tarzda bir ahlaka sahipti. Nam salmış hayat hikâyesi ile saf ve temiz sünneti buna en büyük örnektir.

Yaşantıya geçmeyen bir Kur'an biz Müslümanlara yakışmaz. Sahabeler inen ayetleri önce ezberler, ondan sonra o ayetleri hayatlarında uygulamadıkça yeni ayetlere geçmezlerdi. İslam tarihi bize Hz. Peygamber'in tedebbür ile ilgili hayatını, duruşunu ve yaşadıklarını aktardığı gibi sefeli salihinin de tedebbüre bakışlarını, duruşlarını, hayatlarını ve vaziyetlerini aktarmıştır.

Müslümanlar Kur'an-ı Kerim'i tedebbür ile okuma, düşünme, tefekkür etme, onu öğrenme, öğrendiği ile amel etmede, en hayırlı dönem olan Peygamber, sahabe ve tabiin dönemlerinde istikrarlı bir halde iken, en hayırlı olan bu üç dönemden sonraki dönemlerde ise tedebbürden uzaklaşmış olduklarından dolayı yükselememişlerdir. Öyleyse müslümanların her zaman ve her mekânda Kur'ânî tedebbüre önem vermeleri, onu tefekkür etmeleri, inceliklerine aşına olmaları gerekmektedir. Bu onlar için daha yüce, daha görkemli, daha değerli ve daha ihtiramlı bir durumdur.

Allah'ın kitabı olan Kur'an-ı Kerimi korumayı ve muhafaza etmeyi kendisine şiar edinen bir Müslüman için tedebbürün hakikati, Kur'an'ı gerçekten tertil üzere okuması; içeriğindeki gerçekleri, bilgileri, malumatları, realiteleri ve verileri düşünüp taşınması, özen göstermesi, planlaması ve üzerinde kafa yorması; mucizeleri, gariplikleri, harika, tuhaf ve ilginç yanlarını anlamaya çalışması, kavraması ve idrak etmesi; olağanüstü, acayip ve bütün garip konularını ayırt edebilmesi, açıklığa kavuşturması için uğraşı vermesi ve üzerinde çalışmasından geçmektedir.

Gerçek manada Kur'an okuma; hem lisanı ve hem de aklı müştereken meşgul etmektir. Lisan hazzını, Kur'an'ı, tecvidine riayet ederek, akıl da manasını anlayarak ve gereğini yerine getirerek almalıdır. Kur'an böyle okununca maksat hâsıl olmuş, sadırlar açılmış, kalp te ilahi ma'rifet nuru ile nurlanmış, hakiki iman da böylece tezahür etmiş olacaktır. Zira gerçek iman; Kur'an'ı hakkıyla okumak, manasını anlamak ve gereğini yapmakla mümkündür. İşte bu bakımdan gerçek imanlı Kur'an ehli, insanların en üstünü sayılmış, bu vasfın peygamberimizin sireti olduğu ifade edilmiştir. Nitekim bir şeyi gereği gibi okumak anlamak, anlamak kabul etmek, kabul etmek benimsemek, benimsemek sevmek, sevmek de gereğini yapmaktır. Kur'an'ı okuyan, kelimah sahibini sevmesi, ona itirazsız boyun eğmesi, emirlerini yapıp yasaklarından kaçınması lazımdır. Sırf okuyup hükümlerini yerine getirmeyenler ayet ve hadislerle uyarılmış, aksini yapanlar şiddetle tenkit edilmiş, manasını anlamadan okumanın matlup bir şey olmadığı vurgulanmıştır.

Kul, tedebbür, tefekkür, teakkul ve tefehhüm ile Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğunun hakikatine varmaktadır. Zira o bazısının bazısını tasdik ettiğini ve doğruladığını görür. Bazısının bazısına uygunluğunun şuuruna varır. Bazı hükümlerin, bazı kıssa ve haberlerin Kur'an'ın değişik yerlerinde zikredildiğini ve her birinin de birbirini tasdik ettiğini ve birbirine muvafık ve uygun olduğunu, kesinlikle birbirine aykırı ve aralarında tezat olmadığını görür ki bununla da Kur'an'ın kemal noktasına varır. Bu gerçeklerle Kur'an'ın her şeyi bilen, gözetken, yaratan ve müdebbir olan Allah'ın kelamı olduğunun da hakikatine varır.

Kur'an'ı, tertil ve tefekkür ile az okumanın, tedebbür ve tefekkürsüz fazla okumaktan daha üstün olduğu, bu durumun Allah ve Resulünün emirlerine mutabık olduğu ekseri ilim ehli tarafından kabul edilmiştir. Zamanımız da ise Kur'an'ı tedebbür ve tefekkür ile okumak şöyle dursun, tecvit kaidelerine uygun olarak okumak da ihmal edilmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

Abdurrezzak, Ebubekir bin Hemmam es- San'anî. *Musannef Abdurrezzak*. nşr. Merkezi'l-Buhus ve takniyetu'l-Malumat. Kahire: Daru't-Ta'sil, 2018.

Er- Rufaî, Ahmet. *Onların Âlemi*. Terc. Abdulkadir Akçiçek, İstanbul: Beyda Yayınevi, trz.

Merad, Ali, "İslah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 143. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Âlûsî, Mahmud Şükrü. *Bulûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvali'l-Arab*. nşr. Muhammed Behcet El-Eserî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, trs.

Aynî, Bedrud'd-Din, Mahmut bin Ahmet bin Musa. *Ebu Davud şerhi*. nşr. Halid bin İbrahim. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1999.

Beğavî, Ebu Muhammed Hüseyin b. Mesud. *Meâlimü't- Tenzil*. nşr. Muhammed Abdullah en- Nemr. Riyad: Dâru't-Tayyibe, 1997.

Buhari, Muhammed bin İsmail. *Sahihi Buhari*. nşr. Mustafa Dib El- Buğa. Beyrut: Daru İbn Kesir, 2009.

Bursevi, İsmail Hakkı. *Ruhu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*. İstanbul: Eser Matbaası, 1389.

Dârimî, Abdullah bin Abdurrahman. *Sünen-i Darimi*. thk. Hüseyin Selim Esed Ed-Darani. Kahire: Daru't-Ta'sil, 1998.

Ebu Davud, Süleyman bin Eş'as es-Sicistani. *Sünen-i Ebu Davud*. thk. Muhammed Muhyeddin Abdulhamid. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1998.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım 1982.

Gazali, Ebu Hamid Muhammed bin Muhammed. *İhyau Ulumu'd-Din*. Beyrut: Darul Marife, 1998.

- İbn Aşur, Muhammed Tahir. *Tefsiru't-Tahir Ve't-Tenvir*. Tunus: Daru Sahnun, 1989.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer Ebü'l-Fadl el-Askalani. *Fethu'l Bari Şerh-i Sahihi'l-Buhâri*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. Beyrut: Daru'l-Marife, 1379.
- İbn Kayyim, Ebu Abdullah Şemsuddin Muhammed bin Ebubekir. *Zadul Mead*. thk. Şuayb Arnavut, Abdulkadir Arnavut. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2014.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr . *Tefsîrü'l-Şur'ani'l-Azîm*. thk. Sami bin Muhammed es- Selame. Riyad: Daru't- Tevhid, 1997.
- İbn Mace, Muhammed bin Yezid el-Kazvini. *Sünen-i İbn Mace*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1987.
- İbn Manzur, Cemaleddin Ebu el Fazl Muhammed b. Mükerrerem b.Ali b. Ahmed Ebi el Kasım b. Hukba. *Lisan'ul- Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kabir vd. Kahire: Dar el- Mearif, tsz.
- İbn Şeybe, Abdullah bin Muhammed bin İbrahim. *Musannef İbn Şeybe*. thk. Muhammed Bade's-Selam Şahin. Burma: Daru Selefiyye, 2003.
- Kutluer, İlhan. "Düşünme" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 53. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensari. *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Hişam Semir El-Buhari. Beyrut: Dâru'l-Kutub'ul-İlmiyye, 1993.
- Macit, Hasan. *Kur'an'a Göre Dört Terim*. İlkadım Dergisi, (Kasım, 2016), 340.
- Madazlı, Ahmet. *Kur'an okumaktan maksad tedebbür ve tezekkürdür*. Erciyes Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 2, Kayseri, 1985, 323-324.
- Mervezi, Muhammed bin Nasr. *Muhtasar Kıyamu'l-Leyl*. thk. Ahmet bin Ali El- Makrizi. Pakistan: Darul Hadis, 1988.
- [Müslim](#) bin el Haccac. *Sahihi Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1983.
- Nesaî, Mücteba, Ebu Abdurrahman En-Nesai. *Sünen-i Nesai*. thk, Abdul Fettah Ebu Ğudde, Haleb: Mektebu Matbuati İslamiyye, 1986.
- Nevevî, Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref. *Riyazussalihin*. İstanbul:Daru'ş-Şifa, 1998.
-, *Sahih-i Müslim Bi-Şerhi'n Nevevî*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, tsz.
- Razi, Fahreddin. *Et- Tefsiru'l- Kebir (Mefatihul- Ğayb)*. Beyrut: Daru İhyau't-Turasi'l-Arabi, H.1425.
- Sa'di, Abdurrahman bin Nasır bin Abdullah. *Teysiru'l-Kerimu'r-Rahman Fi Tefsiri Kelamu'l-Menan*. thk. Abdurrahman bin Mualla el-Luveyhık. Beyrut, Müessesetu'r- Risale, 2000.
- Şinkitî, Muhammed Emin bin Muhammed Muhtar. *Edvau'l-Beyan Fi İdahi'l- Kur'an Bi'l-Kur'an*. nşr. Bekr bin Abdullah Ebu Zeyd. Cidde: Mecmeu'l-Fıkhı'l-İslami, 2014.
- Taberanî, Süleyman bin Ahmed bin Eyyüb. *el- Mu'cemu'l- Kebir*. thk. Hamdi Abdulmecid Es-Selefi. Riyad: Mektebetu İbn Teymiyye, 2008.
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l- Beyan an te'vîlli âyi'l- Kur'an*. thk. Ahmet Muhammed Şakir. Kahire: Daru'l- Hadis, 1987.
- Tirmizi, Muhammed bin İsa, Ebu İsa Es-Sülemi. *Sünen-i Tirmizi*. thk. Ahmet Muhammed Şakir. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1983.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed bin Abdillâh. *El Burhân fi Ulûm'il- Kur'an*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Beyrut: el- Mektebetü'l-Asriyye, 1980.